

Orhon Yazıtlarındaki *Oplayu Təgmək* Deyimi Üzerine*

On the Idiom of oplayu təgmək in the Orkhon Inscriptions

SaliH DEMİRBİLEK

Ondokuz Mayıs University (Samsun/Turkey)

E-mail: salihd@omu.edu.tr

One of the idioms used in the K l Tigin and K l İ   or is *oplayu t gm k*. Until now, researchers have proposed different origins and explanations for this idiom. We think that the verb *opla-* came from Mongolian stem *ob*. The *opla-* has denominational verbal suffix {+lA-} that is common in Turkish and Mongolian. It is known ‘Turan Tactic/Bozqır Tactic’ as war strategy in Old Turkic history.

Key Words: *oplayu t gm k*, Old Turkic, Mongolian, Turan/Bozqır (Steppe) war Tactic.

* Kimi konularda fikir alışverişinde bulunduğum meslektaşlarım Yavuz KARTALLIOĞLU, Oğuzhan DURMUŞ, Erdem UÇAR, Nuh DOĞAN ve Fatma ÇELİK’e teşekkür ederim.

Orhon yazıtlarında geçen deyimlerden birisi de *oplayu tegmek*'tir.¹ Bu deyim, yazıtlarda Köl Tigin'in ve Köl İç Çor'un savaştaki kahramanlıklarını tasvir ederken kullanılmıştır. Deyime şimdilik bu iki yazıtta rastlanılmıştır. Yazıtlarda geçtiği yerleri bağlamalarını da dikkate alarak şöyle gösterebiliriz:

Köl Tigin, Doğu 31-32: altı yigirmi yaşına eçim kagan ilin törüsin ança kazgantı : altı çub sogdak tapa süledimiz buzdumuz tabgaç oñ tutuk biş t[ümen sü kelti iduk başda süñüşdüm](üz) köl tigin yadagin *oplayu tegdi* oñ tutuk yurçın yaraklıg elgin tutdı yaraklıgıdı kaganka ançuladı ol süg anta yok kışdımız (Ercilasun 2016: 524).

Köl Tigin, Doğu 34-36: köl tigin (altı otuz) yaşına kırkız tapa süledimiz süñüg batımı karıg söküpen kögmen yışığ toga yorıp kırkız bodunug uda basdımız kaganın birle soña yışda süñüşdümüz köl tigin bayırkun(uñ ak adgırığ) binip *oplayu tegdi* bir erig okun urtı iki erig udu aşuru sançdı ol tegdükde bayırkun uñ ak adgırığ udlukın sıyu urtı kırkız kaganın ölürtümüz ilin altımız (Ercilasun 2016: 524-528).

Köl Tigin, Kuzey 1-6: karluk bodun erür barur erkli yağı boltı tamag iduk başda süñüşdümüz (köl) tigin ol süñüşde otuz yaşayur erti alp şalçı akın binip *oplayu tegdi* iki erig udu aşuru sançdı karlukug ölürtümüz altımız az bodun yağı boltı kara költe süñüşdümüz köl tigin bir kırk yaşayur erti alp şalçı akın binip *oplayu tegdi* az ilteberig tutdı az bodun anta yok boltı eçim kagan ili kamşag boltukında bodun ilig ikegü boltukında izgil bodun birle süñüşdümüz köl tigin alp şalçı akın binip (*oplayu tegdi*)i ol at anta tüş(di) izgil (bodu)n ölti tokuz oguz bodun kentü bodunum erti teñri yir bulgakın üçün yağı boltı bir yılka biş yolu süñüşdümüz eñ ilk togu balıkda süñüşdümüz köl tigin azman akıg binip *oplayu tegdi* altı erig sançdı sü (t)egişinte (?) yitinç erig kılıçladı ikinti koşulgakda ediz birle süñüşdümüz köl tigin az yağızın binip *oplayu tegip* bir erig sançdı tokuz erig egire tokıdı ediz bodun anta ölti (Ercilasun 2016: 532).

Köl İç Çor, Batı 5: (...) sagır çulugan : yağıdtokda : küli çor : *oplayu tegip* : sançıp : ölörip : oglin: kisisin: bulnadı (...) (Ölmez 2015: 218).

Köl İç Çor, Batı 10-11: (...) sançdı : keçende : tümen süke : süñüşdi : küli çor : *oplayu tegip* : süsin (...) idtı (...) beş balıkda : dört süñüş süñüşdökde : küli çor : *oplayu tegip* : bulgayu (...) (Ölmez 2015: 218).

Köl İç Çor, Doğu 15: (...) k^tm : (...) yığ : özlükün : binip : *oplayu tegip* : üç erig : sançdı : türgüş bodun étdökde : küli çor : özlüki : yegren at : binip (...) (Ölmez 2015: 219).

Köl İç Çor, Doğu 19: (...) küli çor : anta késre : karlukka : yeme : süñüşdökde : idil akın : binip : *oplayu tegip* : sança : ıdıp : topulu : ünti : yana : agıtıp (...) (Ölmez 2015: 219).

¹ Eski Türkçedeki *oplayu tegmek* sözü Türkolojide genel kabul gören bir terim olarak 'deyim' terimiyle karşılanmıştır. Bu tür sözcük birleşmeleri için kalıplaşmış dilbirimi ya da eşdizim terimleri de kullanılmaktadır. Bu yapıların sıklık kullanıma bağlı olarak kalıplaştığı ve kültürel bilgi taşıdığı kabul edilmektedir (Doğan 2014 ve 2016).

Köl İç Çor, Doğu 23: (...) süke : tuso bolayın : tédi : ülügi : ança : ermiş erinç : yağıka : yalıñus
: *oplayu tegip* : opulu kirip : özi : kışga : kergek boltı (...) (Ölmez 2015: 219).

Yazıtları neşreden kimi araştırmacılar, eserlerinde *opla-* ve *teg-* sözcükleriyle ve *oplayu teg-* deyimine şu anlamları vermiştir:

opla-

Thomsen: ‘saldırmak’ (2002: 151 vd.).

Orkun: ‘hücum etmek; fırlamak’ (1987: 44, 824).

Berta: ‘öküz gibi saldır-’ (2010: 196, vd.).

Ergin: ‘atılmak, atlamak, hücum etmek’ (2004: 107).

Tekin: ‘atılmak, kendini tutamamak’ (2014: 161).

Aydın: ‘ileri atılarak saldırmak’ (2014: 182);

Ölmez: ‘boğa gibi hücum etmek’ (2015: 356).

Şirin: ‘1. atılmak, ileri fırlamak 2. atılmak, hücum etmek, boğa gibi saldırmak’ (2015: 356).

Ercilasun: ‘boğa gibi saldırmak’ (2016: 700); *op* ‘boğa, öküz’.

teg-

Ergin: ‘değmek, erişmek, yetişmek, ulaşmak, temas etmek, hücum etmek, çarpışmak’ (2004: 113).

Tekin: ‘değmek, varmak, erişmek, hücum etmek’ (2014: 172).

Aydın: ‘değmek, ulaşmak; saldırmak, hücum etmek’ (2014: 188).

Ölmez: ‘değmek, varmak, ulaşmak, erişmek; hücum etmek’ (2015: 360).

Şirin: ‘1. (yönelme durumuyla) değmek, ulaşmak, erişmek 2. (savaşta) hücum etmek, saldırmak 3. (yaş sözüyle) yaşı kemale ermek, yaşlanmak 4. (küni sözüyle) hasetlenmek, kıskanmak 5. (at sözüyle) yüksek bir unvan almaya hak kazanmak’ (2015: 357).

Ercilasun: ‘saldırmak’ (2016: 712).

oplayu teg-

Aydın: ‘ileri atılarak saldırmak’ (2014: 182).

Mert: ‘boğa gibi saldırmak’ (2015: 152).

Eski Türkçe *oplayu teg-* deyiminin anlamlandırılması üzerine bir makale kaleme alan SERTKAYA, deyimde geçen *op* sözcüğü için *Dîvânü Lugati't-Türk, Kamus Tercümesi ve Lugat-ı Vankulu* kaynaklarına dayanarak ‘harman döğmek için koşulmuş öküzlerin ortancası’ anlamından hareketle ‘boğa gibi hücum etmek’ anlamını vermiştir:

“Bana göre boğanın düşmanına çok hızlı ulaşması ve boynuzları ile düşmanını süsmesi yani dürtmesi, Eski Türkler tarafından *op-layu tegmek* şeklinde ifâde edilmiştir. *teg-* fiili Eski Türkçede ‘hücum etmek’ karşılığında kullanılmıştır. Bu fiilin diğer mânâları arasında ‘ulaşmak, erişmek, yetişmek kavuşmak’ karşılıklarını da zikredebiliriz” (1995: 153-159).

TEKİN, *Orhon Yazıtları* adlı eserinin ‘Açıklamalar’ kısmında SERTKAYA ve CLAUSON’un tekliflerini kabul etmez:

“KT D 36: *opl(a)yu* ‘hızla, kendini tutamayarak’. Bu fiil büyük bir ihtimalle **op* yansımasından -la- eki ile yapılmıştır. (krş. Trk. *hopla-*). Fiilin buradaki anlamı ‘yerinde duramamak, kendini tutamamak’ olmalıdır. Kırgızca aynı anlamdaki *opton-* fiili, hiç şüphesiz, daha eski bir **op-la-n-* şekline gider. Bazı araştırmacılar bu *oplayu* kelimesini *op* ‘harman dövmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz’ +*layu* ‘gibi’ olarak açıklanabileceğini ileri sürmüşlerdir (bkz. Sertkaya 1983: 374). Bu izah pek kandırıcı değildir; çünkü harman döven öküzlerin hareketi ağır, hatta çok ağır bir harekettir. Savaş sırasındaki hareket ve hücumlar ise süratli olmak zorundadır. Clauson’un *oplayu* kelimesini Osm. *ufla-* ‘sabırsızlık ifadesi olarak uf demek’ fiiline bağlaması da (1972: 11) kandırıcı bir izah tarzı sayılamaz.” (2014: 91).

ERCİLASUN, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları* adlı eserinin ‘Notlar’ kısmında yaptığı açıklamada SERTKAYA’ya hak verir:

“Bu anlamlandırma için bk. Sertkaya 1995: 153-159. Tekin’in ‘harman döven öküzlerin hareketi ağır olur’ şeklindeki itirazı (Tekin 2006: 91) yersizdir; çünkü Sertkaya’nın da Vankulu Lugati ve Kamus tercümesine dayanarak açıkladığı gibi râkis (*op*), harman döven öküz değil, bu öküzlerin çevresinde döndüğü sığırdır. Abdurrahmanov-Rustemov kelimenin *obdul-* (*op* +*la-l-*) ‘öne atılmak, hiddetle üzerine atılmak’ türevini tespit etmişlerdir (1982: 118)” (2016: 637).

Yukarıdaki açıklamalara baktığımızda *opla-* sözcüğü için önerilen etimolojiler şunlardır:

1. **op* yansımasından {+la-} ekiyle (krş. *hopla-*) (Tekin 2014: 91).
2. *ufla-* ‘sabırsızlık ifadesi olarak uf demek’ (Clauson 1972: 11a).

3. *op* ‘harman dövmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz’ isim kökünden {+lAyU} ‘gibi’ eki ile (Sertkaya 1995: 153-159).

Bu etimolojilerden ilk ikisi görüldüğü gibi köken olarak birer yansıma sözcüğe dayandırılmıştır. Buradaki yansıma anlamlı sözcüklerin savaş kavramıyla ilgisi sadece savaşın başındaki kişisel ruh halini tasvir etmektedir. Bu fiiller hareket fiilleri değil, duygu fiilleri sınıfında değerlendirilebilir, oysa anlatılan fiilin bir hareket bildiren fiil olması gerekmektedir. ‘Harman dövmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz’ isim köküne getirilen {+lAyU} ‘gibi’ eki etimolojisi ise bizce bozkır kültürünü yaşayan bir topluluğun ziraat hayatıyla bu denli iç içe olması bakımından şaşırtıcıdır. Yazıtlarda ziraat ile ilgili söz varlığı az olmakla birlikte ‘boğa’ için ise metinlerde *buka* kullanılmaktadır. Yazıtlarda boğanın savaştaki rolü de geçmemektedir. Ayrıca, ERDAL’ın da belirttiği üzere, *oplanu teg-* dönüşlülük eki ile beraber kullanılmaktadır, ama saldırı durumunda karşılıklı hareketi gösteren {-(X)ş-} ekinin kullanılması gerekirdi (1991: 608, 609).

Sözcüğün yapı olarak *op+la-* biçiminde oluştuğu fikri genel olarak kabul görmüştür. Buradaki *op* isminin bir savaş terimi olduğu açıktır. Biz *op* isminin, LESSING’in *Moğolca-Türkçe Sözlüğü*’nde yer alan *ob* ve *obla-* maddeleriyle ilgili olduğunu düşünmekteyiz. Sözlükte söz konusu maddeler şu şekilde tanımlanmıştır: *ob* (I) ‘hile, yalan, dolandırıcılık; düzen, oyun, entrika, dolap; garip davranış, şaşırtıcı durum’ (2003: 935a); *obla-* ‘yansamak, oyun oynamak, numara yapmak; gibi görünmek; aldatmak, taslamak, yan çizmek, kaytarmak; hasta rolü oynamak’ (2003: 935a-b).

Bu tanımları dikkate aldığımızda, yazıtlarda geçen *oplayu teg-* deyimini bizce Eski Bozkır halklarınca savaşlarda uygulanan ve bizde daha çok bozkır taktiği ya da Turan taktiği adıyla bilinen savaş taktiğinin yazıtlardaki adıdır. Bu deyimini Köl Tigin ve Köl İç Çor yazıtlarında kullanıldığı bağlamına göre, gerek Köl Tigin gerek Kül İç Çor her ikisi de birer kahraman olmasının yanı sıra iyi birer komutandırlar. Metinlerden anlaşıldığına göre askerlerinin başlarında savaşı ustalıkla yönetmişler ve zafere ulaşmışlardır.

Tonyukuk'un düşman ordusunu kast ederek: "Niye kaçıyoruz? Aziz diye niçin yenilelim; saldıralım dedim" (Ercilasun 2016: 617) ifadesinin altında bu stratejiye olan güveni yatmaktadır.

Hunlardan başlayarak, Köktürklerden Uygurlara kadar pek çok Bozkır imparatorluğu bu taktikle başta Çin olmak üzere düşmanlarını dize getirmişlerdir. Yine Cengiz Han, döneminin Orta Asya'daki en güçlü imparatorluğu olan Harezm İmparatorluğunu bu taktikle yenip ortadan kaldırmıştır. Malazgirt, Niğbolu, Moğaç yine bu taktikle kazanılan zaferlerimizdendir. Bu taktik düşman karşısında Bozkır savaşçıları bozguna uğramış gibi gerisin geriye kaçmasıyla başlar. Yenilen ve kaçmakta olanları hem yakalayıp imha etmek hem de arkasında bıraktıkları değerli mallarını almak için düşman ordusu onları takip eder. Böylece Bozkır savaşçıları onları daha önceden yerleşip pusu kurmuş olan okçularının hedefi olacak alana getirirler. Ok yağmuruyla bir anda şaşırıp paniğe kapılmış olan düşman ordusu kaçır gibi yapmış bozkır savaşçıların dönmeleriyle önleri tutulur, daha önce gizlenmiş savaşçılar da arkayı tutmasıyla çembere alınarak kendisine son darbe vurulurdu.

Bu savaş hilesi daha çok açık alanda/bozkırda uygulanabildiği için bozkır devletleri şehirliye daima galip gelmekteydi. Yerleşik/şehir kültürü başına gelebilecek tehlikeyi bildiği halde çoğunlukla hırsına mağlup olur, daha fazla ganimet elde etmek, düşmanı yok etmek emeli yüzünden bozkırlının çok iyi bilindiği alana çekilir, savunmasız açık hedef haline getirilir ve ok yağmurunun akabinde tamamen sarılmasıyla zaferi kendi hatasıyla mağlubiyete dönüştürürdü. Bozkırlıyı yenmek ancak onun elindeki bozkırları almakla mümkün olmuştur ki bu da ateşli silahların ve topun keşfiyle başarılmıştır. Bozkır/Turan taktiği Osmanlı dönemi eserlerinde sahte ricat biçiminde geçmektedir.

Bu anlamda *op* sözcüğünün Hunlara kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Türklerin Ötüken Uygur devletlerinin Kırgızlarca yıkılmasıyla (840), Türklerin büyük bölümü sadece Ötüken'i değil, göçebe kültürünü de arkalarında bırakmışlardır. Dolayısıyla yerleşik hayatla beraber coğrafya, din değişikliklerinin getirdiği baskıyla göçebe kültürüne ait söz varlığı da değişmeye, kaybolmaya başlamıştır. Ancak Moğollar yurtlarını koruduklarından dolayı göçebeliği ve onun kültürünü

denilebilir ki zamanımıza kadar yaşatmışlardır. Dolayısıyla Bozkır kültürünün bakiyelerini daha canlı tutmaları şaşırtıcı değildir.

Sözcüğün türevleri olarak, *opla-*, *opul-*, *oplan-* (Demirci 2016: 565); *opdul-* (*op+la-l-*) (Ercilasun 2016: 637)'un yanı sıra bizce *Dîvânü Lugati't-Türk*'de geçen şu iki verinin de eklenmesi mümkün gözükmektedir: *opuz* 'yerin sert kısmı' (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 26, 777); *opuzlug* 'sertliği olan arazi' (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 76, 777). Buradaki *sert* ifadesi bizce, 'tekin olmayan, tehlikeli, ıssız, tuzağa elverişli (arazi)' olarak da anlaşılabilir.

Bunların yanı sıra Türkiye Türkçesindeki *apış-*, *apışıp kal-*, *afalla-* sözlerinin de *op* ile ilgili olması oldukça muhtemeldir.

Sonuç

Köl Tigin ve Kül İç Çor yazıtlarında rastlanan *opla-* sözcüğü bizce günümüzde Turan taktiği ya da Bozkır taktiği diye bilinen savaş stratejisinin Eski Türkçedeki karşılığı olarak kabul edilebilir. Bize göre, *oplayu tegmek* deyimini 'Turan/Bozkır taktiği ile saldırmak' olarak anlamlandırılabilir.

Kaynakça

AYDIN, E. (2014). Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor), Konya: Kömen Yayınları.

BERTA, A. (2010). Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını, Çeviren: E. YILMAZ, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CLAUSON, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.

DEMİRCİ, Ü. Ö. (2016). Eski Türkçede Fiiller, Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

DOĞAN, N. (2014). "Bir Kültür Unsuru Olarak Eşdizimsel Yapılar", Gençlik ve Kültürel Mirasımız/Uluslararası Kongresi (16-18 Mayıs 2014, Samsun), Bildirileri Kitabı, Ed. B. ŞİŞMAN; M. DÜZENLİ, Ceylan Ofset, Samsun: 507-518.

DOĞAN, N. (2016). Türkiye Türkçesi Fiillerinin Eşdizimleri, Ankara: Yayınevi Yayınları.

ERCİLASUN, A. B. (2016). Türk Kağanlığı: Türk Bengü Taşları, İstanbul: Dergâh Yayınları.

ERDAL, M. (1991). Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERGİN, M. (2004). Orhun Abideleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

LESSING, F. D. (2003). Moğolca-Türkçe Sözlük, Çev. G. KARAAĞAÇ, C. II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MERT, O. (2015). Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

ORKUN, H. N. (1987). Eski Türk Yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖLMEZ, M. (2015). Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Ankara: Bilgesu Yayınları.

SERTKAYA, O. F. (1995). "Göktürk Tarihinin Meseleleri: Köl Tigin ve Köl-İç-Çor Kitâbelerinde Geçen 'Oplayu Tegmek' Deyimi Üzerine", Göktürk Tarihinin Meseleleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 153-159.

ŞİRİN, H. (2010). Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı inceleme, 2. Baskı. Konya: Kömen Yayınları.

ŞİRİN, H. (2015). Kül Tigin Yazıtı, Notlar, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

TEKİN, T. (2014). Orhon Yazıtları, 5. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.